

Thuisonderwijs in Nederland en Vlaanderen: een review

Henk Blok (Kohnstamm Instituut, Universiteit van Amsterdam) & Joke Sperling (zelfstandig adviseur op het gebied van onderwijsrecht)

URN:NBN:NL:UI:10-1-100803

Samenvatting

Zowel in Nederland als in Vlaanderen is er onder ouders een groeiende belangstelling voor thuisonderwijs. In deze review wordt thuisonderwijs van twee zijden belicht, zowel wat betreft de juridische inbedding in Nederland en Vlaanderen als ook wat betreft de verschijningsvorm. Waar thuisonderwijs in Vlaanderen inmiddels juridisch is ingekaderd, heeft het in Nederland geen wettelijke status. Ook wat betreft de verschijningsvorm blijken er verschillen te zijn tussen Nederland en Vlaanderen. Waar Nederlandse ouders levensbeschouwelijke motieven aanvoeren, tellen voor Vlaamse ouders vooral pedagogische motieven om tot thuisonderwijs over te gaan. Over de manier waarop thuisonderwijs vorm krijgt, bestaan nog veel vragen. De review eindigt met een bespreking van de vraag of thuisonderwijs ook in Nederland een wettelijke basis zou moeten krijgen. Ook wordt een tweetal onderzoekslijnen voor vervolgonderzoek aangeduid. Vervolgonderzoek zou zich vooral moeten richten op de condities waaronder thuisonderwijs effectief is.

Inleiding

Thuisonderwijs¹ zit in de lift. Zowel in Nederland als in Vlaanderen is er een groeiend aantal kinderen dat niet naar school gaat maar het onderwijs van hun ouders krijgt, al is het absolute aantal nog steeds gering. In Nederland is in zes jaar tijd, tussen schooljaar 2000/2001 en 2006/2007, de prevalentie ongeveer verdubbeld tot één op de 10.000 leerplichtige leerlingen (Blok & Karsten, 2008). In Vlaanderen is de prevalentie in dezelfde periode zelfs verdrievoudigd tot negen op de 10.000 leerplichtige leerlingen (Vlaams Ministerie van Onderwijs & Vorming, 2009).

■ Correspondentieadres: hblok@kohnstamm.uva.nl

Er is in Nederland noch Vlaanderen onderzoek gedaan naar de achtergronden van deze groei. We willen dienaangaande een tweetal hypothesen aanvoeren, zonder deze overigens te kunnen toetsen. De eerste veronderstelling is dat thuisonderwijs past in een bredere sociaal-culturele en economische ontwikkeling die wel wordt aangeduid met de term individualisering. Felling (2004) omschrijft individualisering als een 'toegenomen streven naar meer individuele vrijheid, een grotere nadruk op zelfontplooiing, de bevrijding uit de traditionele banden van familie, gezin en kerk en het niet meer als vanzelfsprekend ervaren en aanvaarden van traditionele opvattingen en zekerheden'. Burgers denken en beslissen graag steeds meer zelf, in plaats van dat ze verwachtingen van de overheid of van maatschappelijke instituties invullen. Dit proces wordt in de hand gewerkt door sociaal-economische ontwikkelingen zoals liberalisering van diensten en markten, die burgers steeds meer aanspreken op hun verantwoordelijkheid om keuzes te maken. Vertrouwde keuzes als 'een kind gaat naar school zodra het leerplichtig is geworden' zijn niet meer voor iedereen vanzelfsprekend. Individualisering speelt zich weliswaar al veel langer af dan de rond thuisonderwijs waargenomen trend. Maar individualisering is een breed verschijnsel dat zich niet in alle sectoren van de samenleving gelijktijdig en in gelijke mate manifesteert. Dat thuisonderwijs een optie is naast schoolonderwijs, is een inzicht dat pas sinds het begin van de 21ste eeuw bredere bekendheid geniet. Dat brengt ons naar een tweede factor.

Kennisname van omstandigheden elders in de wereld, bijvoorbeeld via internet of televisie, kan op zichzelf genomen eveneens een rol spelen. Nederlandse en Vlaamse ouders zouden zich, zo luidt een tweede hypothese, kunnen laten inspireren door voorbeelden elders in de wereld. Thuisonderwijs is onder andere in de Angelsaksische landen een veel bekender – en ook geaccepteerder – fenomeen. In de Verenigde Staten is de prevalentie van thuisonderwijs vanaf de zeventiger jaren in de vorige eeuw stelselmatig opgelopen tot 2,2 procent van het aantal leerplichtige kinderen in 2003 (US Department of Education, 2006). In Engeland bedraagt de prevalentie tussen 0,2 en 0,8 procent (Badman, 2009).

Wat ook de achtergrond van de toename is, thuisonderwijs verdient niet alleen vanwege de groei een grotere aandacht van pedagogische en onderwijskundige wetenschappers. Thuisonderwijs vormt een relevante context voor het bestuderen van onderwijskundige vraagstukken op het gebied van vormgeving en effectiviteit. Thuisonderwijs biedt namelijk ruimte aan individuerichte aanpakken die binnen schoolonderwijs *ipse facto* niet realiseerbaar zijn. Ouders hebben, meer dan school, mogelijkheden hun pedagogische en didactische aanpak af te stemmen op de mogelijkheden en interesses van hun kind. Instructies bijvoorbeeld kunnen één-op-één worden gegeven. Benjamin Bloom beschreef ooit de opdracht van de onderwijskunde als de speurtocht naar methoden voor groepsinstructie die even effectief zijn als één-op-één onderwijs (Bloom, 1984). Vanuit dat perspectief kunnen aan vergelijkingen tussen thuis- en schoolonderwijs nuttige inzichten worden ontleend. Prikkelend in dit verband is de

constatering dat onderzoek naar de effectiviteit van thuisonderwijs brede steun verleent aan de opvatting dat ouders met hun kinderen via thuisonderwijs heel goede leerresultaten kunnen realiseren (Blok & Karsten, 2008, pp. 6-8).

Dit artikel is opgebouwd uit twee vraagstukken. Het eerste is de vraag naar wettelijke inbedding van thuisonderwijs in Nederland en Vlaanderen. Dit onderwerp is relevant omdat de juridische situatie aanzienlijk verschilt. In Vlaanderen is de wetgeving in de afgelopen jaren aangepast, waardoor een kader is ontstaan waarin thuisonderwijs zich verder kan ontwikkelen. In Nederland heeft de regering weliswaar een aantal jaren geleden het voornemen geuit de wetgeving rond thuisonderwijs aan te passen.² Maar anno 2012 is de discussie hierover nog niet geluwd.³ Het tweede onderwerp is de onderwijskundige verschijningsvorm: wat is er bekend omtrent de gezinnen die thuisonderwijs geven en hoe pakken ze het aan. Door de schaarse informatie op dit terrein te bundelen willen we de kennisgroei rond thuisonderwijs stimuleren.

De juridische inbedding

Onze weergave van de juridische inbedding is ontleend aan het proefschrift van Sperling (2010), met name de secties over Vlaanderen (Sperling, o.c., pp. 55-66) en Nederland (pp. 179-286).

Vlaanderen

In België kunnen ouders met het geven of laten geven van thuisonderwijs aan de leerplichtwet voldoen. Deze vrijheid vindt zijn grondslag in artikel 24, lid 1, van de Belgische Grondwet: 'Het onderwijs is vrij; elke preventieve maatregel is verboden.' Deze tekst impliceert dat privépersonen zonder voorafgaande toestemming naar eigen inzicht onderwijs kunnen verstrekken of laten verstrekken. Een belangrijk uitgangspunt van de onderwijsvrijheid is de eerbiediging van de rechten en verantwoordelijkheden van ouders bij de opvoeding van, en dus het onderwijs aan hun kinderen. Lange tijd was die eerbiediging zo belangrijk dat er zelfs geen enkele wetgeving over thuisonderwijs bestond. Aan het begin van deze eeuw is daarin verandering gekomen. Reden daarvoor was, naar men mag vermoeden, dat het aantal thuis onderwezen kinderen groeiende was. Op 1 augustus 2003 is daarom in Vlaanderen wetgeving over thuisonderwijs en toezicht daarop in werking getreden.

De wettelijke definitie van thuisonderwijs is: 'onderwijs dat verstrekt wordt aan leerplichtigen van wie de ouders beslist hebben zelf dit onderwijs te organiseren en te bekostigen.' Ouders die er voor kiezen om hun kind thuisonderwijs te geven, moeten dit jaarlijks meedelen in een verklaring aan het departement Onderwijs, uiterlijk op de dag waarop met het thuisonderwijs wordt begonnen. Zij hoeven hun keuze niet te motiveren. In de verklaring dienen ouders zich tevens te verbinden thuisonderwijs te verstrekken dat (1) is gericht op de ontplooiing van de volledige persoonlijkheid en de talenten van het kind en

op de voorbereiding van het kind op een actief leven als volwassene en (2) het respect voor de grondrechten van de mens en voor de culturele waarden van het kind zelf en van anderen bevordert. Deze onderwijsdoelstellingen zijn een verkorte weergave van artikel 29 van het Internationale Verdrag Inzake de Rechten van het Kind. De wet vereist niet dat de onderwijsverstrekker een onderwijsbevoegdheid of een andere kwalificatie heeft. Dat vereiste zou in strijd zijn met het verbod van preventieve maatregelen in artikel 24, lid 1 van de Grondwet. De wet stelt evenmin als voorwaarde dat het kind getest wordt. In de praktijk leggen echter veel kinderen door middel van zelfstudie de examens af van de Examencommissie van de Vlaamse gemeenschap.

Toezicht op thuisonderwijs is in handen van de onderwijsinspectie, die ook op schoolonderwijs toeziet. Ouders zijn verplicht hun medewerking te verlenen aan de controle en alle documenten om de uitvoering van deze controle mogelijk te maken, ter beschikking te stellen van de onderwijsinspectie. Hoewel ouders jaarlijks een verklaring van thuisonderwijs moeten insturen, betekent dit niet dat controle ook elk jaar plaatsvindt. De onderwijsinspectie bepaalt zelf hoe vaak dat nodig is. In de praktijk is dat om de paar jaar. De ouders mogen kiezen waar het toezicht plaatsvindt, thuis of bij de onderwijsinspectie. De kinderen hoeven daarbij niet aanwezig te zijn, hoewel de inspectie daar in de praktijk wel op aandringt. Tijdens de bijeenkomst moeten de ouders uitleggen hoe ze het onderwijs verstrekken en welke leermiddelen worden gebruikt. Bij de controle dient de inspectie zich een zo goed mogelijk beeld te vormen over het verstrekte onderwijs en de inspanningen die daarvoor worden geleverd. Zij moet daarbij rekening houden met specifieke situationele gegevens, waaronder eventuele psychische of lichamelijke beperkingen van het kind.

Indien de inspectie beslist dat het onderwijs voldoet aan de wettelijke voorwaarden, vindt er in dat schooljaar geen controle meer plaats. Als de inspectie het onderwijs onvoldoende beoordeelt, vindt dat schooljaar een tweede controle plaats. Daarbij geeft de inspectie concreet aan hoe het onderwijs verbeterd moet zijn bij het volgende bezoek. Indien de inspectie bij de tweede controle vaststelt dat het thuisonderwijs nog steeds niet voldoet, moeten de ouders het kind inschrijven in een school die erkend is door de Vlaamse Gemeenschap. Als ze dat niet doen, kunnen ze strafrechtelijk worden vervolgd en worden gemeld bij de lokale jeugdzorg.

Het toezicht in Vlaanderen functioneert naar tevredenheid van de Vlaamse overheid, mede dankzij een goede registratie, een wetgeving die maatwerk toestaat en inspecteurs die veelal met z'n tweeën komen en intern geschoold zijn. Wel leeft bij inspecteurs de wens om in de wet meer concrete criteria voor de inhoudelijke beoordeling van het onderwijs vast te leggen (Blok, Triesscheijn & Karsten, 2010, p. 58).

Nederland

In Nederland kan niet met thuisonderwijs aan de leerplichtwet worden voldaan, ook al staat in artikel 23 van de Grondwet dat het geven van onderwijs vrij is. De leerplichtwet verplicht ouders of verzorgers om hun kind op een school in te schrijven en ervoor te zorgen dat het kind deze school geregeld bezoekt. Niet-naleving van deze verplichtingen kan leiden tot strafrechtelijke vervolging van de ouders of verzorgers en kinderen van twaalf jaar en ouder.

Thuisonderwijs is niet altijd onmogelijk geweest in Nederland. Tot 1969 konden ouders met het geven van thuisonderwijs aan de leerplichtwet voldoen. De keuze van ouders voor thuisonderwijs werd gezien als onderdeel van het fundamentele recht van ouders om hun kinderen op te voeden en het onderwijs aan hun kinderen te bepalen. De leerplichtwet stelde wel voorwaarden aan dit onderwijs, bijvoorbeeld welke vakken moesten worden gegeven en hoeveel tijd aan het onderwijs moest worden besteed. Hoewel ouders het thuisonderwijs zelf konden geven, werd thuisonderwijs in de praktijk vaak door zogenoemde huisonderwijzers gegeven. Toezicht op thuisonderwijs was in handen van de onderwijsinspectie. Er hoefden geen examens te worden afgelegd; de inspectie controleerde in een gesprek met het kind of het onderwijs kwalitatief voldoende was. Bij de wijziging van de leerplichtwet aan het einde van de jaren zestig verloor thuisonderwijs de legale status. Het belangrijkste bezwaar in de Tweede Kamer tegen thuisonderwijs was dat het 'in sociaal opzicht ondeugdelijk zou zijn, omdat er geen contact met leeftijdgenoten [was]'.⁴ Ook speelde mee dat thuisonderwijs in de praktijk weinig voorkwam.⁵ Bijgevolg verdween de term thuisonderwijs uit de leerplichtwet.

Sindsdien is thuisonderwijs alleen een mogelijkheid voor ouders die geen school van hun godsdienst of levensovertuiging in hun omgeving kunnen vinden. Artikel 5 onder b van de leerplichtwet geeft ouders vrijstelling van de verplichting om hun kinderen op een school in te schrijven, wanneer er geen school van hun richting in de buurt is en zij daarom 'overwegende bedenkingen hebben tegen de richting van het onderwijs op de scholen' in hun omgeving. In de rechtspraak is richting gedefinieerd als godsdienst of levensovertuiging. Onder bedenkingen valt ook de bedenking tegen het ontbreken van een levensbeschouwelijke grondslag, zoals in het openbaar onderwijs. De leerplichtwet bevat geen bepalingen die vrijgestelde ouders verplichten om hun kinderen onderwijs te geven, maar voor zover bekend geven deze ouders hun kinderen vrijwel allemaal thuisonderwijs (Blok & Karsten, 2008). De vrijstellingsregeling is dus niet bedoeld als de wettelijke grondslag voor thuisonderwijs, maar stelt sommige ouders in staat om zich in een feitelijke situatie te brengen waarin zij hun kinderen thuisonderwijs kunnen geven.

Door het ontbreken van een wettelijke status van dit onderwijs is onduidelijk aan welke voorwaarden het moet voldoen en is er geen direct toezicht. Indirect toezicht is er overigens wel, namelijk door de Raad voor de Kinderbescherming. De grondslag voor dit toezicht is te vinden in artikel 247 uit boek

1 van het Burgerlijk Wetboek, waarin ouders wordt opgedragen hun kind te verzorgen en op te voeden. Deze plicht impliceert dat ouders op enigerlei wijze in onderwijs moeten voorzien of laten voorzien. Immers, zonder onderwijs is opvoeding niet goed denkbaar. In geval een kind niet naar school gaat, doet de leerplichtambtenaar daarom soms een melding bij het Advies- en Meldpunt Kindermishandeling (AMK). Bij eventueel nader onderzoek wordt het thuisonderwijs evenwel nauwelijks inhoudelijk beoordeeld. Er zijn immers geen wettelijke criteria en het AMK heeft hiervoor ook geen specifieke expertise. Onderzocht wordt uitsluitend of het kind in zijn ontwikkeling wordt bedreigd. Overigens is in jurisprudentie vastgesteld dat de enkele omstandigheid dat een kind niet naar school gaat, niet zonder meer betekent dat het in zijn ontwikkeling wordt bedreigd.⁶

Vanuit het parlement is er bij de regering op aangedrongen om in de leerplichtwet een bepaling op te nemen waardoor vrijgestelde ouders worden verplicht er voor te zorgen dat hun kinderen onderwijs krijgen dat aan nader te bepalen voorwaarden voldoet en waarop de overheid toezicht houdt. Voormalig staatssecretaris Dijkema heeft dit voorstel echter afgewezen, omdat hierdoor een door haar onwenselijk geachte aanzuigende werking zou kunnen ontstaan. Een dergelijke bepaling leidt voorts, zo voorzag ze, tot disproportionele kosten en administratieve lasten. Desondanks heeft zij onderzoek laten doen naar de kansen van thuis onderwezen leerlingen in het vervolgonderwijs en op de arbeidsmarkt en de wijze waarop in andere landen het toezicht op het thuisonderwijs wettelijk is vormgegeven.⁷ Resultaten uit dit onderzoek komen hieronder aan de orde.

De onderwijskundige verschijningsvorm

In deze sectie gaan we nader in op enkele demografische en vormgevingsaspecten van thuisonderwijs in Nederland en Vlaanderen. Onze bronnen voor de Nederlandse situatie vormen twee onderzoeksrapporten die tot stand gekomen zijn op verzoek van het Nederlandse onderwijsministerie (Blok & Karsten, 2008; Blok et al., 2010). Het ministerie wenste inzicht in de situatie van kinderen die vanwege een richtingbezwaar geen school bezoeken. Onderzoeksgegevens zijn verkregen via telefonische interviews bij in totaal 57 ouders of ouderparen, later aangevuld met *face-to-face* interviews bij een subgroep van twaalf ouders. De ouders verzorgden thuisonderwijs aan in totaal 95 kinderen, zijnde ongeveer 30 procent van de populatie van kinderen die vanwege een richtingsbezwaar van schoolgang zijn vrijgesteld. Of de steekproef representatief is voor de populatie van alle betrokken kinderen kon niet worden vastgesteld (zie voor een bespreking van dit punt: Blok & Karsten, o.c., pp. 72-73).

Onze gegevens over de Vlaamse situatie ontleen we aan een rapport van het Vlaams Agentschap voor Onderwijsdiensten (Vlaams Ministerie van Onderwijs & Vorming, 2009). Dit rapport bevat voornamelijk populatiecijfers, zij het dat sommige uitkomsten (over motieven en over voor- en nadelen) berusten op

een steekproef ter grootte van 57 procent van de populatie. Zowel de Nederlandse als de Vlaamse bronnen betreffen twee schooljaren, namelijk 2006-2007 en 2007-2008.

Motieven van ouders om thuisonderwijs te geven

De redenen van ouders in Nederland om voor thuisonderwijs te kiezen zijn uitsluitend levensbeschouwelijk gemotiveerd. Het gaat met name om levensovertuigingen die in het bijzonder onderwijs weinig of niet vertegenwoordigd zijn, waaronder een evangelische, katholiek-apostolische, holistische of humanistische levensovertuiging. De Nederlandse wetgever laat ouders geen andere keus. Thuisonderwijs is immers alleen mogelijk op grond van bedenkingen tegen de godsdienstige of levensbeschouwelijke signatuur van scholen. Daarentegen voeren ouders in Vlaanderen voornamelijk opvoedkundige redenen aan, bijvoorbeeld de wens om het kind een breder onderwijsaanbod te bieden dan op school, een psychische of fysieke beperking van het kind of een sport- of muziekcariëre van het kind waardoor het individueel onderwijs nodig heeft. Verder worden door Vlaamse ouders negatieve ervaringen met school regelmatig als motief aangevoerd, vooral voor jongeren in de leeftijd van het secundair onderwijs.

Enkele demografische karakteristieken

Anders dan in Nederland zijn de Vlaamse thuisonderwijzers geografisch geconcentreerd, namelijk in Antwerpen. Ook in Vlaams Brabant en West-Vlaanderen is sprake van een verhoogde concentratie. Daarentegen kent Brussel nauwelijks thuisonderwijzers. Over het opleidingsniveau van de ouders is in Vlaanderen niets bekend. In Nederland is vastgesteld dat de ouders een relatief hoog opleidingsniveau hebben. Bijna twee op de drie moeders of vaders hebben een diploma behaald op het niveau van hoger beroepsonderwijs of wetenschappelijk onderwijs, ongeveer twee maal zo veel als landelijk.

Qua sekse zijn de betrokken kinderen zowel in Nederland als in Vlaanderen bij benadering uniform verdeeld. Qua leeftijd is er een verschil tussen Nederland en Vlaanderen. In Nederland heeft ongeveer twee op de drie thuis onderwezen kinderen de basisschoolleeftijd en een op de drie de leeftijd voor voortgezet onderwijs. In Vlaanderen is de verhouding omgekeerd.

Schoolloopbanen

Zowel in Nederland als in Vlaanderen geldt dat thuisonderwijs vaak een tijdelijke oplossing is. Voor Nederland is zulks vastgesteld in een steekproef van zestien jongeren die inmiddels uitgestroomd zijn uit thuisonderwijs. Slechts zes van hen zijn op vier- of vijfjarige leeftijd met thuisonderwijs gestart (Figuur 1). De gemiddelde duur van de periode waarin ze thuisonderwijs hebben gekregen,

bedroeg 4;7 jaar. In Vlaanderen is voor het basisonderwijs vastgesteld dat de vervangingsgraad (het percentage jongeren dat in enig jaar voor het eerst thuisonderwijs krijgt) tussen de 40 en 50 procent bedraagt. In het secundair onderwijs zijn de cijfers niet veel lager. Logischerwijs betekent dit dat ook in Vlaanderen de duur van het thuisonderwijs voor een jongere veelal maar enkele jaren is.

Figuur 1 Periode waarin 16 Nederlandse jongeren thuisonderwijs gekregen hebben (uitgedrukt naar leeftijd) (Blok et al., 2010)

Jongere	Leeftijd															
	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Jongere 1		*****														
Jongere 2		*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****
Jongere 3		*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****
Jongere 4		*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****
Jongere 5			*****													
Jongere 6			*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****
Jongere 7				*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****
Jongere 8				*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****
Jongere 9					*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****
Jongere 10					*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****
Jongere 11						*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****
Jongere 12								*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****
Jongere 13										*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****
Jongere 14										*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****
Jongere 15											*****	*****	*****	*****	*****	*****
Jongere 16												*****	*****	*****	*****	*****

Nederlandse ouders (uit de genoemde steekproef van zestien uit thuisonderwijs uitgestroomde jongeren) geven verschillende motieven op voor het stoppen met thuisonderwijs. Soms zijn het de jongeren zelf die na verloop van tijd aangeven dat ze liever naar school willen. Soms ook zien ouders er tegenop een volledig leerprogramma op het niveau van het voortgezet onderwijs te bieden. Uitstroom vanuit thuisonderwijs gebeurt overal naartoe: naar het basisonderwijs, het voortgezet onderwijs (inclusief het voortgezet speciaal onderwijs), het beroepsonderwijs en de universiteit. Ouders kijken in het algemeen tevreden terug op de overgang: hun kinderen zijn op een plaats terecht gekomen van waaruit ze zich zonder problemen verder hebben kunnen ontwikkelen. Verscheidene ouders merken op dat hun kinderen sociaal sterk in hun schoenen staan.

Verdere schoolloopbaangegevens over thuis onderwezen jongeren in Vlaanderen betreffen alleen het secundaire onderwijs, met name hun voorgeschiedenis (het laatste jaar dat ze nog school gingen). Uit de gegevens blijkt dat de jongeren uit verschillende schooltypen afkomstig zijn, waaronder het Alge-

meen, het Technisch en het Beroeps Secundair Onderwijs. In dat opzicht zijn er geen verschillen met hun leeftijdgenoten die wél schoolgaan. Verschillen zijn er echter wel ten aanzien van twee andere kenmerken. Vlaamse jongeren in het voortgezet onderwijs starten hun thuisonderwijs vaker met een vertraagde schoolloopbaan (59 procent, te vergelijken met 25 procent in de populatie). En ook hebben ze vaker een verleden van spijbelen (voor 15 procent was een melding gedaan 'problematische afwezigheid', te vergelijken met één procent in de populatie).

Inhoud en inrichting van het thuisonderwijs

Over dit onderwerp zijn alleen Nederlandse gegevens beschikbaar. Ze hebben betrekking op een groep van 92 jongeren die thuisonderwijs gekregen hebben (86 in schooljaar 2006-2007, zes in schooljaar 2007-2008). Hun ouders hebben via de telefoon vragen beantwoord over de vorm en inrichting van het door hen verzorgde thuisonderwijs. Alle ouders hebben kennis genomen van de kerndoelen voor schoolonderwijs, die ze overigens niet verplicht zijn te onderwijzen. In het door de ouders verzorgde onderwijs komen veelal de vakken aan de orde die de jongeren eveneens op school zouden hebben gekregen. Ouders streven niet zelden nog eigen doelstellingen na die buiten het wettelijk voorgeschreven schoolcurriculum vallen. Ze liggen deels op het terrein van religie en spiritualiteit, deels worden schoolvakken genoemd als Duits, Spaans, Latijn, techniek en bouwkunde.

De aanpak van thuisonderwijs is anders dan de aanpak op school. De meeste ouders karakteriseren hun aanpak als eclectisch. Ze maken alleen gebruik van schoolmethoden als ze daar behoefte aan hebben. Naast schoolmethoden gebruiken ouders nog veel andere bronnen, waaronder internet, kinderboeken, educatieve materialen uit warenhuizen en zelf ontwikkelde materialen. Ouders hanteren een vast dagritme, waarin formeel leren met informeel leren wordt afgewisseld. Voor het formele leren wordt gemiddeld tien tot vijftien uur per week gereserveerd. Het volgen van de ontwikkeling van de jongere gebeurt spelenderwijs tijdens het leren of werken. Door één-op-één met de jongere te werken vervalt volgens de ouders de noodzaak om toetsen af te nemen. Onbekend is hoe de schoolvorderingen van thuis onderwezen jongeren zijn in vergelijking met de vorderingen van leerlingen op school.

Praktisch alle ouders geven expliciet aan dat ze leer- en speelcontacten met andere kinderen organiseren en nagenoeg alle ouders zijn vol vertrouwen over de sociale competenties die hun kinderen verwerven. Van isolatie, een vaak verondersteld risico van thuisonderwijs, is volgens hen geen sprake. Kinderen leren van voorbeeldgedragingen die ze bij hun ouders en andere volwassenen zien, ze spelen met kinderen uit de buurt, ze volgen cursussen (muziek, ballet, e.d.), ze zitten op clubs zoals scouting en sportclubs en ze doen mee aan weekend- of weekkampen. Bovendien bezoeken veel ouders en kinderen regionale bijeenkomsten voor thuisonderwijzers.

Voor- en nadelen in de ogen van ouders

Uit de Vlaamse gegevens blijkt dat ouders meer voor- dan nadelen noemen. Als pluspunten worden regelmatig genoemd: betere motivatie om te studeren, ontwikkelen van een grotere zelfstandigheid, meer verantwoordelijkheidsgevoel, minder stress, geen schooldruk of last van pesten, geen contact met alcohol of drugs en een betere relatie tussen ouders en kind. Als belangrijkste nadeel wordt het gebrek aan contact met leeftijdgenoten opgegeven. Soms wordt van eenzaamheid en sociale isolatie gesproken. De meeste leeftijdgenoten zitten immers overdag op school. Een tweede nadeel dat dikwijls opgemerkt wordt, is dat er een grote inzet en discipline nodig is om thuisonderwijs tot een goed einde te brengen. Vlaamse ouders zouden dan ook graag meer steun en begeleiding van de overheid willen krijgen bij de organisatie van het thuisonderwijs. Ze vinden het onder andere moeilijk om aan geschikt lesmateriaal te komen. Dit probleem wordt ook door Nederlandse ouders aangekaart. Nederlandse ouders noemen problemen op het financiële vlak als grootste knelpunt: ze derven inkomen, educatieve materialen zijn duur en geld om voor onderdelen privéleraren aan te trekken is er niet. Ook hebben Nederlandse ouders last van de onzekere rechtssituatie. In de praktijk is het moeilijk om een beroep op vrijstelling te doen. Zelfs als ouders recht op vrijstelling hebben, weigeren leerplichtambtenaren dit te erkennen en laten de ouders strafrechtelijk vervolgen. Ook worden ouders door de leerplichtambtenaar of hun omgeving gemeld bij het AMK. Sociale isolatie wordt in Nederland weinig genoemd.

Discussie

Verruiming van de mogelijkheden voor thuisonderwijs?

Wij bespreken hier de vraag of thuisonderwijs in Nederland – net als in Vlaanderen – wettelijk een expliciet alternatief voor schoolonderwijs zou kunnen worden. Vooralsnog is de regering daartoe niet genegen. In de al eerder genoemde brief van 13 december 2010 aan het parlement (zie voetnoot 3) acht men een wettelijke regeling niet noodzakelijk en disproportioneel. Voor dit standpunt worden vier argumenten aangevoerd: (1) er is in de praktijk geen sprake van een zorgelijke situatie voor vrijgestelde kinderen, (2) hun aantal is gering, (3) aan wettelijke maatregelen zijn mogelijk buitenproportionele uitvoeringskosten en administratieve lasten verbonden en (4) deze kunnen een ongewenste aanzuigende werking hebben. Naast deze contra-argumenten zijn er nog andere overwegingen, waarvan we er hier drie bespreken.

Een eerste overweging vinden we in internationale verdragen die in Nederland rechtskracht hebben, waaronder de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden en het Internationaal Verdrag inzake

Economische, Sociale en Culturele Rechten. Deze verdragen geven ouders het fundamentele mensenrecht om hun kinderen naar de eigen overtuiging op te voeden en hun onderwijs te bepalen. Dit recht is weliswaar niet absoluut, want de overheid mag het beperken, in het bijzonder als dat nodig is ter bescherming van het recht op onderwijs van het kind (Sperling, 2010, pp. 113-163). Bovendien moeten beperkende maatregelen ouders niet meer belasten dan noodzakelijk is voor het bereiken van het doel van de beperking en een zorgvuldige uitoefening van toezicht. Uit een analyse van wettelijke regelingen in landen om ons heen blijkt dat er uiteenlopende oplossingen voor dit dilemma mogelijk zijn.⁸ De regelingen staan ouders toe om thuisonderwijs te verzorgen, zonder dat het recht op onderwijs van kinderen in het gedrang komt en zonder dat ouders disproportioneel worden belast door een toezichtregeling.

Voorts, een wettelijke regeling van thuisonderwijs zou ouders de mogelijkheid tot *opting out* kunnen bieden. Het is algemeen bekend dat niet alle leerlingen op school een passend onderwijsaanbod ontvangen. Vooral leerlingen die qua capaciteiten of belangstelling sterker afwijken van hun leeftijdgenoten – we denken aan hoogbegaafde leerlingen, maar ook aan leerlingen met beperkingen – komen op lang niet alle scholen aan hun trekken (zie voor hoogbegaafde leerlingen: Inspectie van het Onderwijs, 2010a; zie voor zorgleerlingen: Inspectie van het Onderwijs, 2010b, pp. 221-234; zie voor leerlingen met beperkingen: Inspectie van het Onderwijs, 2010b, pp. 87-105). Andere leerlingen waarmee het op school niet goed gaat (of gegaan is), zijn de thuiszitters (Van Eekelen, 2009) en de voortijdige schoolverlaters (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2009). Natuurlijk is het maar zeer de vraag of thuisonderwijs voor (een deel van) deze jongeren een al dan niet tijdelijke oplossing kan zijn. Maar gegevens uit Vlaanderen wijzen uit dat problemen op school, meer in het bijzonder een laag welbevinden in de school, door ouders regelmatig als motief voor thuisonderwijs worden aangegeven (Vlaams Ministerie van Onderwijs & Vorming, 2009). Hetzelfde geldt voor Engeland (Rothermel, 2003).

Een derde overweging ontleen we aan de bijzondere positie van Nederlandse ouders die buitenslands verkeren. Elders is betoogd dat thuisonderwijs en afstandsonderwijs nauw met elkaar verweven zijn (Boogaard, Blok, Van Eck, & Schoonenboom, 2004). Beiden zijn een vorm van *leren zonder schoolgang*, omdat het leren voornamelijk thuis plaatsvindt en er een minimaal beroep wordt gedaan op school. Afstandsonderwijs kent in Nederland diverse aanbieders, waaronder de Wereldschool en Edufax een bijzondere positie innemen, omdat ze voor hun activiteiten door de overheid worden ondersteund. Beide instellingen faciliteren samen jaarlijks tussen de 1000 en 2000 Nederlandse gezinnen die tijdelijk in het buitenland verblijven, onder andere door het samenstellen van onderwijsleerpakketten en het bieden van online leerbegeleiding. Inschrijving aan deze instellingen staat alleen open voor *expats*. Bijgevolg hebben Nederlandse ouders die in het buitenland verblijven de mogelijkheid voor thuisonderwijs te kiezen, zelfs met steun van de overheid. Ouders in Nederland hebben die moge-

lijkheid evenwel niet. Een wettelijke regeling van thuisonderwijs zou aan deze ongelijkheid een einde kunnen maken.

Wettelijke regeling voor thuisonderwijs

Indien de Nederlandse wetgever ervoor zou kiezen om thuisonderwijs ook een vorm van onderwijs te maken in de zin van de leerplichtwet, hoe zou een dergelijke regeling er dan uit kunnen zien? Die vraag valt in twee subvragen uiteen. Aan welke inhoudelijke criteria moet thuisonderwijs voldoen en hoe moet toezicht op de naleving van die criteria worden georganiseerd?

Voor de inhoudelijke voorwaarden voor thuisonderwijs kan worden gekeken naar buitenlandse voorbeelden. In Vlaanderen is, zoals we hiervoor vermeldden, artikel 29 van het Verdrag inzake de Rechten van het Kind als ijkpunt genomen. Deze regeling geeft thuis onderwijzende ouders veel vrijheid, maar in de praktijk ervaren veel onderwijsinspecteurs die norm als te vaag om te beoordelen of het onderwijs kwalitatief voldoende is. Een voorbeeld van een inhoudelijk duidelijkere regeling is die in Frankrijk, waar thuisonderwijs inhoudelijk gelijk moet zijn aan het onderwijs op de staatsscholen (zie Blok et al., 2010, pp. 68-71). De grote meerderheid van de thuis onderwezen kinderen volgt daarom het afstandsonderwijs van het Franse ministerie van Onderwijs. Een soortgelijke keuze zou in Nederland betekenen, dat het thuisonderwijs moet voldoen aan de voorwaarden die in de wet op het primair onderwijs en de wet op het voortgezet onderwijs aan de inhoud van het onderwijs op bekostigde scholen worden gesteld. Een alternatief zou kunnen zijn om de voorwaarden die de leerplichtwet stelt aan het onderwijs op particuliere scholen van toepassing te verklaren op thuisonderwijs. Deze voorwaarden zijn minder strikt dan die voor bekostigde scholen. Welke voorwaarden ook worden gekozen, deze zullen in overleg met vertegenwoordigers van het thuisonderwijsveld en andere betrokkenen zoals leerplichtambtenaren en inspecteurs moeten worden aangepast aan de situatie van thuisonderwijs in Nederland.

Met betrekking tot de organisatie van het toezicht moet eerst de vraag worden gesteld of een wettelijke regeling wel noodzakelijk is. Zou misschien met zelfregulering, dat wil zeggen toezicht door het thuisonderwijsveld zelf, kunnen worden volstaan? Met zelfregulering wordt in ieder geval tegemoet gekomen aan één van de bezwaren van de regering tegen legalisatie van thuisonderwijs, namelijk dat dit leidt tot disproportionele kosten en administratieve lasten in de uitvoering. Een ander argument voor zelfregulering is dat het introduceren van toezicht alleen aan de orde zou moeten zijn als er sprake is van aantoonbaar falen, waarvoor overigens vooralsnog geen aanwijzingen zijn (Blok et al., 2010, pp. 50-51). Deze optie vereist dat thuisonderwijzende ouders zich organiseren en een voor zelfregulering passende procedure ontwikkelen. De procedure zou ontwikkeld en bewaakt kunnen worden door een nog op te richten instelling voor certificering van thuisonderwijs. Ouders die aan nader te stellen eisen voldoen, zouden bij zo'n instelling een certificaat kunnen verkrijgen ten bewijze van dat het thuisonderwijs van voldoende kwaliteit is.

Indien wordt gekozen voor een wettelijke regeling van het toezicht, zou eveneens naar het buitenland kunnen worden gekeken (zie de eerder genoemde voorbeelden in Blok et al., 2010). De regeling in Vlaanderen met een centrale registratie en steekproefsgewijs en risicogestuurd toezicht achteraf is een leerzaam voorbeeld. Zoals we eerder stelden, functioneert aldaar het toezicht vanuit procedureel opzicht naar tevredenheid. In Engeland is er signaalgestuurd toezicht door de lokale raden voor kindbescherming. Deze treden alleen op als er aanwijzingen zijn dat een kind onvoldoende onderwijs ontvangt. In Ierland mogen ouders zich pas als thuisonderwijzers registreren als zij eerst een onderwijsplan ter goedkeuring hebben overgelegd aan het toezichtorgaan, waarna periodieke controle door het toezichtorgaan volgt met het onderwijsplan als uitgangspunt. In Noorwegen is er toezicht via verplichte samenwerking van thuisonderwijzende ouders met een lokale leraar of school. In Frankrijk krijgen ouders die het afstandsonderwijs van de overheid gebruiken, alleen om de twee jaar een bezoek van een sociaal werker, die uitsluitend de sociale omgeving van het kind en niet het onderwijs controleert. Toezicht op het onderwijs geschiedt door de instelling die het afstandsonderwijs verzorgt. Ouders die niet het afstandsonderwijs gebruiken krijgen, naast het bezoek van de sociaal werker, toezicht door de onderwijsinspectie. In Wallonië is er een certificeringplicht door middel van verplichte examens op vaste tijdstippen.

Wetenschappelijke uitdagingen rond thuisonderwijs

Het onderzoek naar de vormgeving en effectiviteit van thuisonderwijs staat nog in de kinderschoenen. Het weinige onderzoek dat is gedaan, vertoont allerlei kenmerken van een nieuw onderzoeksgebied: geen theorie, zwakke onderzoeksopzetten, slecht uitgewerkte onderzoeksvragen, steekproeven met onbekende representativiteit, enzovoorts (Medlin, 2000). Het heeft tot gevolg dat in *peer reviewed* tijdschriften nauwelijks artikelen over thuisonderwijs te vinden zijn. Toch is dat geen reden onderzoek op dit terrein dan maar achterwege te laten. We bevelen twee onderzoekslijnen aan.

De eerste lijn betreft de effectiviteit van thuisonderwijs. In het schaarse onderzoek tot nu toe gaat veel aandacht uit naar het effectiviteitsvraagstuk. Vaak wordt het onderzoek ingericht als een vergelijkingsvraagstuk: is thuisonderwijs wel of niet effectiever dan schoolonderwijs? Dit type onderzoek heeft twee ernstige beperkingen. De ene is dat de vraag niet in een experimentele opzet te beantwoorden is. Kinderen kunnen nu eenmaal niet via toeval over een van beide condities worden verdeeld. Maar bovendien is er altijd het gevaar van zelfselectie: zijn de ouders en jongeren die zich voor zo'n onderzoek beschikbaar stellen representatief voor de populatie van alle gevallen waarin van thuisonderwijs sprake is?

Ons inziens is het vergelijkingsvraagstuk een improductieve vraag. Wij bepleiten onderzoek naar een andere vraag, namelijk of thuisonderwijs een effectieve vorm van onderwijs kan zijn, of, nog iets scherper, onder welke con-

dities thuisonderwijs effectief is. Dat thuisonderwijs in specifieke gevallen een effectieve onderwijsvorm kan zijn, is in feite genoegzaam bekend (Blok, 2002). Er zijn, zo blijkt bovendien uit Amerikaanse en Canadese bronnen, veel jonge volwassenen die zich via thuisonderwijs hebben ontwikkeld en die een gelukkig beroeps- en privé-leven leiden (Neven Van Pelt, Allison, & Allison, 2009; Ray, 2003). Betrokkenen kijken in grote meerderheid in positieve zin terug op hun thuisonderwijsverleden. Een eerste stap in onderzoek naar het vraagstuk van de condities kan zijn om via gevalsstudies een vergelijking te maken tussen gevallen waarbij thuisonderwijs slaagt, of juist faalt. De veronderstellingen die uit zulk onderzoek opkomen, kunnen vervolgens getoetst worden in grootschaliger hypothesetoetsend onderzoek.

Bij de zojuist bepleite gevalsstudies zullen zeker vormgevingsvragen een rol spelen: hoe ziet effectief thuisonderwijs eruit? Dit is een belangrijk vraagstuk dat een tweede onderzoekslijn zou kunnen zijn, omdat het hier niet gaat om het vergelijken van uitersten (van slagen en falen) maar om de hele breedte van meer en minder effectieve vormen van thuisonderwijs. Belangrijke vaststellingen zijn inmiddels gedaan door Thomas (2002). Op basis van observaties en gesprekken met gezinnen stelde hij vast dat veel gezinnen het thuisonderwijs op een tamelijk schoolse wijze starten: er zijn roosters, er worden methoden gekocht en deze worden van kaft tot kaft doorgewerkt. Gaandeweg ontdekken gezinnen dat een vrijere werkwijze motiverender en doelmatiger is. Thomas schrijft in dit verband over een ontwikkeling van formeel naar informeel leren. Informeel leren vertoont overeenkomsten met leerlinggecentreerd onderwijs, in tegenstelling tot het leerplangecentreerde onderwijs dat op scholen de overhand heeft. Informeel leren is binnen de onderwijskunde een verwaarloosd terrein (Hager & Halliday, 2006). Dat is weliswaar begrijpelijk, omdat het meeste leren op school formeel is: er zijn doelstellingen, er is een leerplan, de rollen van leraar en leerling liggen vast, er wordt regelmatig getoetst, enz. Maar vanuit het perspectief van de lerende is het formele leren maar een tijdelijk fenomeen. Tot het moment van schoolgang, zeg tot het vierde of het vijfde jaar, en na beëindiging van de opleidingsjaren vindt het leren weer voornamelijk informeel plaats. Het is een relevante vraag waarom thuisonderwijzers deze omslag van formeel naar minder formeel of informeel leren maken en of dit tot een betere uitgangspositie leidt voor een leven lang leren, ook wel levensloop leren genoemd.

Wij denken dat de instrumentele vaardigheden (lezen, schrijven, rekenen) een interessant domein kunnen vormen voor onderzoek naar de vormgeving van thuisonderwijs. Wij vermoeden, op basis van de interviews die wij hadden met thuis onderwijzende ouders, dat de meeste thuis onderwezen kinderen deze vaardigheden probleemloos verwerven. Via observaties, vraaggesprekken en analyses van schriftelijke producties – ouders en kinderen leggen vaak een portfolioachtige documentatie aan – zou inzicht kunnen worden verkregen in hoe dat dan gebeurt. Een tweede domein dat aandacht zou moeten krijgen, is de ontwikkeling van sociaal-emotionele competenties. Kunnen ouders ervoor

zorgen dat hun kinderen zich deze competenties eigen maken? Meer inzicht in deze kwestie zou de onzekerheid kunnen wegnemen die al in de zestiger jaren van de twintigste eeuw in de Tweede Kamer naar voren is gebracht (Sperling, 2010, pp. 268-272).

Abstract

In both Flanders and the Netherlands, parents have a growing interest in home educating their children. This article reviews some of the differences in legislation and practice regarding home education in these jurisdictions. In Flanders, the compulsory education law allows parents to home educate their children. In the Netherlands, home education is not a permitted means of satisfying compulsory education obligations, but parents can be exempted from the obligation to enrol their children in school if there is no school of the parents' religion or belief within a reasonable distance from their home. Thus, parents in Flanders can home educate for a wide variety of reasons, but in practice most do so for pedagogical reasons. In the Netherlands, only parents with certain religious or ideological beliefs can bring about a situation in which they can home educate their children. The authors discuss whether home education in the Netherlands should become legal, with the Flemish regulation as a possible model. In addition, they propose a research program along two lines, concentrating on the conditions for successful home education.

Noten

- 1 In Vlaanderen is de term huisonderwijs in zwang, waar in Nederland thuisonderwijs de gangbare term is. Overigens was tot 1969 ook in Nederland huisonderwijs de gebruikelijke term. In dit artikel prefereren wij de term thuisonderwijs, mede omdat het Vlaamse huisonderwijs ook nog in gebruik is als term voor particulier onderwijs (het zogenoemde communale huisonderwijs). Onder thuisonderwijs verstaan we onderwijs dat door ouders aan hun kind(eren) wordt gegeven ter vervanging van onderwijs op school.
- 2 In 2003 meldde de toenmalige minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan de Tweede Kamer het voornemen de Leerplichtwet in verband met thuisonderwijs te herzien (Kamerstukken II 2002/2003, 28600 VIII, nr. 128).
- 3 Weliswaar meldde de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap op 13 december 2010 aan het parlement dat het kabinet inzake thuisonderwijs afziet van een nadere regeling (brief met kenmerk 257161). Maar nauwelijks twee maanden later ontstond maatschappelijke ophef over het voornemen van ouders van leerlingen van het Islamitisch College Amsterdam om in antwoord op de sluiting van deze school over te gaan tot thuisonderwijs. In de discussie die over dit voornemen ontstond, kwam de roep om een meer stringente regeling duidelijk naar voren (zie bijvoorbeeld het artikel 'A'dam tegen thuisonderwijs' in de Volkskrant van 10 februari 2011).
- 4 Van der Lek (PSP), Handelingen II 1967-1968, p. 1296 (geciteerd in Sperling, 2010, p. 268).
- 5 In het schooljaar 1966-1967 kregen 41 kinderen thuisonderwijs. De staatsecretaris stelde dat er, voor zover hem bekend, nooit problemen met thuisonderwijs waren geweest.

- 6 Hof 's-Gravenhage 8 december 2004, (rekestnr. 798-H-04), Rechtbank 's-Gravenhage 17 april 2007 (zaaknr. 282526/JE RK 07-420), Rechtbank Zutphen 31 oktober 2006 (zaaknr. 74400 jerk 05-855), Rechtbank Groningen 18 mei 2005 (zaaknr. 77703/JE RK 05-124) en Rechtbank Zwolle 24 januari 2003 (zaaknr. 81880JZ RK 02-577).
- 7 Kamerstukken II, 2007-2008, 30652, nr. 16.
- 8 Zie Blok, Triesschein, en Karsten (2010, pp. 53-76), waar een beschrijving gegeven wordt van de wettelijke regelingen in Vlaanderen, Wallonië, Engeland, Frankrijk, Ierland en Noorwegen.

Referenties

- Badman, G. (2009). *Report to the Secretary of State on the review of elective home education in England*. London, UK: The Stationary Office. Gevonden op http://publications.everychild-matters.gov.uk/eOrderingDownload/HC-610_Home-ed.PDF
- Blok, H. (2002). De effectiviteit van thuisonderwijs: een overzicht van onderzoeksresultaten. *Nederlands Tijdschrift voor Onderwijsrecht en Onderwijsbeleid*, 14, 151-163.
- Blok, H., & Karsten, S. (2008). *Vervangend onderwijs aan kinderen van ouders met een richtingbezwaaar*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.
- Blok, H., Triesscheijn, B., & Karsten, S. (2010). *Vervangend onderwijs aan kinderen van ouders met een richtingbezwaaar; aanvullend onderzoek*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut.
- Bloom, B. (1984). The 2 sigma problem: The search for methods of group instruction as effective as one-to-one tutoring. *Educational Researcher*, 13, 4-16.
- Boogaard, M., Blok, H., Van Eck, E., & Schoonenboom, J. (2004). *Ander onderwijs, minder leraren*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.
- Felling, A. J. A. (2004). *Het proces van individualisering in Nederland: een kwart eeuw sociaal-culturele ontwikkeling*. Afscheidsrede. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen. Gevonden op http://webdoc.uibn.ru.nl/mono/f/felling_a/procvaini.pdf
- Hager, P., & Halliday, J. (2006). *Recovering informal learning: Wisdom, judgement and community* (Lifelong Learning Book Series Vol. 7). Dordrecht, Netherlands: Springer.
- Inspectie van het Onderwijs (2010a). *Het onderwijsaanbod aan hoogbegaafde leerlingen in het basisonderwijs; begeleidende beschouwing bij het onderzoeksrapport van GION*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (2010b). *De staat van het onderwijs; onderwijsverslag 2008/2009*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Medlin, R. G. (2000). Home schooling and the question of socialization. *Peabody Journal of Education*, 75(1&2), 107-123.
- Neven Van Pelt, D. A., Allison, P. A., & Allison, D. J. (2009). *Fifteen years later: home-educated Canadian adults*. London, Ontario, CA: Canadian Centre for Home Education. Gevonden op http://www.hslda.ca/cche_research/2009Study.pdf
- Ray, B. D. (2003). *Homeschooling grows up*. Salem, OR: National Home Education Research Institute. Gevonden op <http://www.hslda.org/research/ray2003/HomeschoolingGrowsUp.pdf>
- Rothermel, P. (2003). Can we classify motives for home education? *Evaluation and Research in Education*, 17, 74-89.
- Sperling, J. (2010). *'Moet jij niet naar school?' Een onderzoek naar de juridische aspecten van thuisonderwijs vanuit Nederlands en rechtsvergelijkend perspectief* (Proefschrift). Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Thomas, A. (2002). Informal learning, home education and homeschooling. *The Encyclopedia of Informal Education*. Gevonden op <http://www.infed.org/biblio/home-education.htm>

- US Department of Education. (2006). *Homeschooling in the United States: Statistical analysis report*. Washington, DC: US Department of Education, National Center for Education Statistics. Gevonden op <http://nces.ed.gov/pubs2006/2006042.pdf>
- Van Eekelen, J. H. A. (2009). *Oost west – thuis best is ook niet alles. Thuiszittersonderzoek Ingrado 2008-2009*. Arnhem: Ingrado.
- Vlaams Ministerie van Onderwijs & Vorming. (2009). *Huisonderwijs; evaluatie 2006-2007 en 2007-2008*. Brussel: Agentschap voor Onderwijsdiensten. Gevonden op http://www.ond.vlaanderen.be/wegwijs/agodi/pdf/huisonderwijs/Rapport_Huisonderwijs_2006-2008.pdf
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2009). *Vertrouwen in de school. Over de uitval van 'overbelaste' jongeren*. Den Haag: WRR.